

ЧЕРНЕЖЕНКО О. М.,

кандидат юридичних наук,
науковий співробітник відділу
організації науково-дослідної роботи
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 342.84

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-2-19>

ОСНОВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОДЕЛІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ХАРТІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті визначаються сутність і зміст загальної для Європи моделі місцевого самоврядування. Аналізується концепція місцевого самоврядування, викладена в Європейській хартії місцевого самоврядування. Досліджуються основи європейської конституційної моделі місцевого самоврядування, закладені в Європейській хартії місцевого самоврядування та однаково актуальні як для країн, які входять до складу Європейського Союзу, так і для України. Прیدілено увагу питанню змісту гарантій місцевого самоврядування Європейської хартії місцевого самоврядування.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, органи влади, повноваження, територіальні органи влади, відповідальність, гарантія.*

В статье определяются сущность и содержание общей для Европы модели местного самоуправления. Анализируется концепция местного самоуправления, изложенная в Европейской хартии местного самоуправления. Исследуются основы европейской конституционной модели местного самоуправления, заложенные в Европейской хартии местного самоуправления и одинаково актуальные как для стран, входящих в состав Европейского Союза, так и для Украины. Уделено внимание вопросу содержания гарантий местного самоуправления Европейской хартии местного самоуправления.

Ключевые слова: *местное самоуправление, органы власти, полномочия, территориальные органы власти, ответственность, гарантия.*

The article defines the essence and content of the European model of local self-government. It analyzes the concept of local self-government that is outlined in the European Charter of Local Self-Government. The article also investigates the basics of the European constitutional model of local self-government that are laid down in the European Charter of Local Self-Government, and are equally relevant for both the countries of the European Union and Ukraine. It goes on to examine the issue of the content of local self-government guarantees of the European Charter of Local Self-Government.

Key words: *local self-government, authorities, powers, competence, territorial responsibility, guarantee.*

Вступ. Європейська хартія місцевого самоврядування визначає сутність і зміст загальної для Європи моделі місцевого самоврядування, які, на думку вчених, полягають у гарантуванні державою права та реальної здатності територіальних спільнот громадян (жителів)

та обраних ними представницьких органів вирішувати самостійно, під свою відповідальність певне коло питань, діючи в межах конституції та законів відповідної держави. Актуальним є питання, чим та наскільки органи місцевого самоврядування відрізняються від внутрішньодержавної інфраструктури деяких країн-членів Ради Європи та як це допомагає компенсувати або доповнювати їх. З цією метою необхідно проаналізувати діяльність Конгресу місцевих та регіональних органів влади Ради Європи та інших органів Ради Європи, включаючи Комітет Міністрів і так звану Венеціанську Комісію – «Європейську комісію за демократію через право».

Питаннями моделі місцевого самоврядування, яка побудована на підставі зафіксованих в Європейській хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. положеннях, займалися такі вітчизняні вчені, як М. Баймуратов [4], О. Батанов [2], В. Василевич [7], Н. Мікула [3], В. Нестерович [9; 10], М. Пітцик [5], Е. Мальго [5], В. Кравченко [5], В. Погорілко [4], В. Толкованов [3], В. Федоренко [6–8], О. Фрицький [4] та інші, але українські вчені приділяли цьому питанню небагато уваги.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз концепції місцевого самоврядування, викладеної в Європейській хартії місцевого самоврядування, положення якої мають на меті проголошення та втілення в життя загальних для європейських країн стандартів у місцевому і регіональному самоврядуванні.

Результати дослідження. В Європейській хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. наголошується, що органи місцевого самоврядування становлять одну з основ демократичного ладу, існування наділених владою органів місцевого самоврядування забезпечує ефективне та одночасно наближене до громадянина управління. В цьому документі особлива увага присвячена необхідності конституційного й законодавчого підґрунтя для здійснення ефективної місцевої публічної влади, встановлені принципи закріплення компетенції місцевого самоврядування, важливість збереження і захисту територіальних меж місцевого самоврядування, гарантування їхньої автономії щодо адміністративних структур [2, с. 48].

Європейська хартія місцевого самоврядування розроблялася більше 15 років і після схвалення урядами 21 держави була відкрита для підписання членами Ради Європи 15 жовтня 1985 р. Прийняття цього важливого європейського законодавчого акта виявилось результатом багатьох ініціатив і багаторічної праці різних європейських структур і свідченням важливого значення місцевого самоврядування як необхідного атрибута демократичного суспільства. Спрямовані на захист і посилення незалежності місцевої влади в різних країнах Європи положення Європейської хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. є значним внеском в утворення підґрунтя такої Європи, яка будувалася б на принципах демократії й децентралізації влади [4, с. 324].

Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. є основним і обов'язковим міжнародно-правовим документом для країн-членів Ради Європи, який містить стандарти щодо організації управління на місцях на засадах місцевого самоврядування. Метою Європейської хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. є встановлення загальноєвропейських стандартів щодо визначення й захисту прав територіальних громад і органів місцевого самоврядування, що забезпечує їхню активну участь у вирішенні питань місцевого значення. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. зобов'язала держави, які її підписали, застосовувати основні правові норми, що гарантують правову, адміністративну і фінансову автономність територіальних громад та їхніх органів. Тому вона виявилася важливим кроком на шляху до утвердження життєздатності на всіх територіальних рівнях управління принципів, які Рада Європи проголосила і захищає з моменту свого створення з метою захисту прав людини, формування демократичної суспільної свідомості в європейських країнах [5, с. 29].

Отже, розглянемо концепцію місцевого самоврядування, викладену в Європейській хартії місцевого самоврядування. Частина 1 пояснює, що саме має на увазі Європейська хартія місцевого самоврядування під терміном «місцеве самоврядування» [1]. Для цього

юридичне визначення концепції, вказане у п.п. 1, 2 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування, буде розділено на чотири складники: «управління», «місцеве управління», «місцеве самоврядування», «конституційне місцеве самоврядування» [1].

Загальне визначення п. 1 ст. 3 було навмисно обрано після пропозиції одного з юридичних експертів, які зробили найбільший внесок у розробку Європейської хартії місцевого самоврядування, – німецького юриста з питань адміністративного права, професора Й. Бурмайстера. На той час він відстоював досить модернізовану інтерпретацію словосполучення «справи місцевої спільноти» в Конституції Німеччини, підкреслюючи, що значення досліджуваного положення Основного Закону (ст. 28, п. 2 BL) не було тотожним значенню словосполучення «місцеві справи спільноти», а отже, конституційне законодавство Німеччини не вказало жодних відмінностей ані між національними та місцевими справами, ані між національними інтересами та місцевими інтересами. Як зазначено також у Пояснювальній доповіді до проекту Європейської хартії місцевого самоврядування, «обмеження повноважень місцевої влади лише до «місцевих справ», якщо під ними розуміти лише питання, які не мають більш широкі наслідки, створило б ризик переведення їх до нижчої ролі, до рамок сучасної муніципальної адміністрації» [23, с. 491–512].

Таке широке визначення суспільних справ робить досить важливе розмежування між поняттям суспільних справ, виконуваних просто децентралізованими органами держави, та справ, виконуваних функціонально автономними суспільними установами (включаючи університети, торговельно-промислові палати, а також етнічні групи або мовні меншини), оскільки перші традиційно виконують лише завдання, покладені на них державою, або навіть державні завдання від її імені, тоді як інші отримують обмежений і досить специфічний обсяг адміністративних функцій, який не можна розширити відповідно до принципу універсальної юрисдикції. Водночас Європейська хартія місцевого самоврядування не обмежує поняття «суспільні справи» лише місцевими питаннями чи питаннями, які стосуються місцевої спільноти, подібно до багатьох національних Конституцій, які розмежовують державні справи та місцеві справи, так ніби їх дійсно можна розділити [6, с. 31–32].

Отже, згідно з Європейською хартією місцевого самоврядування місцеві органи влади можуть виконувати всі адміністративні функції, які вони можуть виконати ефективніше, ніж будь-які центральні органи влади, таким чином вони також переслідують «глобальні цілі», а не просто виконують свої обов'язки, пов'язані з ситуаціями місцевого значення. Відповідно, Європейська хартія місцевого самоврядування уникає розмежування місцевих та понад-місцевих справ, а також місцевих органів влади нижчого та вищого рівнів. Згідно з таким досить «функціоналістським підходом» до місцевого самоврядування, який підхопила остання реформа Конституції Франції (ст. 72, п. 2), а також Конституція Сербії (ст. 177), місцевому органу самоврядування апріорі не можна приписати визначений перелік суспільних обов'язків, а також апріорі не можна виключити його з процесу регулювання та управління певними суспільними справами. Інакше кажучи, Європейська хартія місцевого самоврядування не розуміє місцеве самоврядування як «сферу вільної діяльності з боку суспільства, відмежовану від легітимної сфери діяльності держави та протиставлену їй» [6, с. 32–33].

Як пояснив Конституційний Суд Латвії, це, однак, не означає, що п. 1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування надає органам місцевого самоврядування право посилатися на той факт, що законодавець міг би включити будь-яку функцію, яку треба виконати певною мірою, до сфери їхніх автономних повноважень; це означає лише те, що місцеві органи влади мають виконувати певний діапазон обов'язків, якого має бути достатньо для того, аби вони розвивались та запроваджували власну політику на нижчому рівні [18].

Поняття «територіальні органи влади» включає в себе різні категорії громадських органів влади як на місцевому, так і на регіональному рівні. У цьому відношенні ст. 13 Європейської хартії місцевого самоврядування часто видається суперечливою, оскільки в ній спочатку йдеться про те, що органи місцевого самоврядування також охоплюють регіональні органи влади (речення 1), а далі розмежовуються органи самоврядування на місцевому та регіональному рівнях (речення 2) [22, с. 23–44]. Незважаючи на це, необхідно

дотримуватися такої інтерпретації: якщо країна-член не робить чіткої заяви про те, до яких органів влади застосовується Європейська хартія місцевого самоврядування, тоді вона застосовується до всіх територіальних органів влади, що потрапляють під її юрисдикцію, – як місцевих, так і регіональних (ст. 13, речення 1). Натомість, подаючи на зберігання свою ратифікаційну грамоту, Договірні Сторони можуть зазначати, до яких категорій місцевих та регіональних органів влади – територіальних чи ні – застосовується чи не застосовується Європейська хартія місцевого самоврядування (ст. 13, речення 2). Варто визнати, що часткової двозначності щодо місцевого та регіонального рівнів можна було уникнути, дозволивши застосування Європейської хартії місцевого самоврядування до територіальних регіональних органів влади лише після чіткої заяви з боку держави [22, с. 183–184].

Однак справедливим також є те, що обидва терміни двозначні: те, що часто вважається регіональним в одній країні, вважається місцевим в іншій. Наприклад, в унітарних державах, організованих на децентралізованій основі (Чеській Республіці, Данії, Фінляндії, Франції, Угорщині, Ісландії, Португалії, Сербії, Швеції, Туреччині та Україні), органи місцевого самоврядування другого рівня часто називають регіональними органами влади, у той час як в інших унітарних державах, таких як Болгарія, Естонія та Мальта, регіони є лише децентралізованою частиною державної структури; у таких федеральних державах, як Австрія, Бельгія, Німеччина та Швейцарія, регіональні органи влади – це члени федерації, а в таких «регіональних державах», як Італія, Польща, Іспанія та Сполучене Королівство [28], вони представляють автономні регіони, спільноти або автономні території зі своїми законодавчими повноваженнями, яким місцеві органи самоврядування часто підкоряються за ієрархією [6, с. 38].

Що ж стосується останнього випадку, можна було б подумати, що Європейська хартія місцевого самоврядування до них не застосовується. Однак насправді Бельгія, Німеччина, Іспанія, Швейцарія та Сполучене Королівство обмежили сферу застосування Європейської хартії місцевого самоврядування таким чином: провінції та комуни; *Gemeinden*, *Kreise* та *Verbandsgemeinden* до *Municipios* та *Diputaciones provinciales*; *Einwohnergemeinden* та графства, округи, райони Лондона та ради островів Сіллі, виключено звідси федеральних суб'єктів, автономні спільноти, кантони та автономні території. З іншого боку, Австрія та Італія також вирішили застосувати Європейську хартію місцевого самоврядування до своїх федеральних суб'єктів (*Länder*) та регіонів (*Regioni*) відповідно. Подібне можна сказати стосовно Польщі та її регіональних одиниць (*voivodeships*) [19].

Навіть за умови теоретичного дозволу, згідно з Європейською хартією місцевого самоврядування, цей вибір є дуже суперечливим і трохи непослідовним, оскільки кілька її положень, зокрема п.п. 4, 5 ст. 4, вказують на регіональні органи влади як еквіваленти місцевим органам влади і розкривають, що, насамперед, метою договору є застосування до громадських територіальних органів влади з дійсно місцевим обсягом діяльності, а не до органів влади вищого рівня, які делегують повноваження місцевим органам самоврядування та контролюють їхню діяльність. Суперечність, яка полягає в застосуванні Європейської хартії місцевого самоврядування до утворень, наділених владними повноваженнями для делегування завдань та здійснення можливого контролю над органами місцевого самоврядування, була чітко викладена у випадку Румунії, яка заявила, що «розуміє поняття регіональних органів влади, на яке посилаються п.п. 4 та 5 ст. 4 Європейської хартії місцевого самоврядування, як підвідомчі органи влади місцевої державної адміністрації» [21].

Інакше кажучи, загалом Європейська хартія місцевого самоврядування стосується також і округів, але коли справа доходить до п.п. 4, 5 ст. 4, це стосується лише муніципалітетів. Аби уникнути такої плутанини, Конгрес місцевих та регіональних органів влади дедалі більше застосовує до регіональних органів влади положення вищевказаних Рекомендацій щодо регіональної демократії, які, хоч і не накладають жодних зобов'язань, були розроблені для того, щоб «вийти за рамки статті 13 Європейської хартії про місцеве самоврядування, аби допомогти урядам знайти найкращий можливий баланс у призначенні владних повноважень та обов'язків для різних рівнів управління» [16].

Право та здатність регулювати та управляти суспільними справами має бути здійснене в межах «власної відповідальності» самих державних територіальних органів влади. Інакше кажучи, місцеве самоврядування означає, що громадські органи влади не можна «обмежити до простої ролі виконавців держави або вищих органів влади», інакше автономія перетвориться на «гетерономію» [25, с. 330]. Вимога щодо «власної відповідальності» є безпосереднім результатом спроможності регулювати та управляти суспільними справами, оскільки не можна говорити про місцеве самоврядування, якщо інші органи чи установи державної влади здійснюють прямий чи непрямий контроль над ними. Таким чином, зовнішнє втручання потрібно розглядати як виняток із правила, за яким територіальні органи влади несуть власну відповідальність за свою діяльність [6, с. 39].

«Власна відповідальність» безпосередньо пов'язана з «підзвітністю» місцевому населенню або спільноті, від яких і має походити легітимність територіальних органів влади. До речі, у Преамбулі до Європейської хартії місцевого самоврядування вказано, що охорона і посилення місцевого самоврядування в Європі передбачають існування органів місцевого самоврядування, які мають створені на демократичній основі директивні органи. У світлі принципу, зазначеного у Преамбулі, речення 1 п. 2 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування чітко вказує, що право на місцеве самоврядування «здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи» [1].

Незважаючи на це, Європейська хартія місцевого самоврядування не дає чіткої вказівки, які саме люди повинні мати право голосувати, тобто чи лише громадяни можуть брати участь у виборах та мати право голосувати, чи ці права поширюються і на іноземних громадян також. У ст. 3 лише йдеться про те, що треба обирати членів місцевих рад на основі загального виборчого права, що, відповідно до стандартів Ради Європи [11], означає, що всі люди повинні мати право на голосування. Однак це право може бути обмежене певними умовами, особливо такими, що стосуються місця проживання чи національності, з певними відмінностями та залежно від національного правового режиму, оскільки право на голосування теоретично вважається атрибутом національної суверенності.

Загалом можна стверджувати, що обмеження щодо виборів на національному рівні мають застосовуватися і на місцевому рівні, тобто місцеві ради повинні «мати таку ж демократичну легітимацію, як і органи влади на національному рівні» [20]. Однак принаймні протягом двох десятиліть тривають настирливі намагання правознавців, а також певного політичного класу вивільнити концепцію національного громадянства з концепції «місцевого громадянства», найкращим прикладом чого слугує Директива Ради 94/80/ЄС від 19 грудня 1994 р., яка детально викладає принципи права на голосування та участь у муніципальних виборах як кандидатів для громадян Союзу, які проживають у державі-члені ЄС, громадянами якої вони не є.

Для подальшої оцінки концепції Європейської хартії місцевого самоврядування про місцеву демократію необхідно пояснити, який орган вимагає виборів відповідно до вищевказаних стандартів. Терміни «рада» та «збори» викликають думку про дорадчий орган місцевого самоврядування, а не про виконавчий орган. Згідно зі ст. 31 VCLT, необхідно розрізняти ці два органи відповідно до автономного значення положення, тобто згідно з об'єктом та метою органу, а не за національним розумінням термінів. Отже, згідно з Європейською хартією місцевого самоврядування, рада чи збори – це утворення територіального органу влади, уповноважене на прийняття головних рішень, пов'язаних із правом на місцеве самоврядування (тобто схвалення бюджету та місцевих податків, прийняття нормативних положень та директив, розгляд територіальних планів), та здійснення ефективного контролю над виконавчими органами. Дорадчий орган не обов'язково має бути колегіальним, а виконавчий не має бути монархічним [30].

Отже, муніципальна форма правління, що лежить в основі Європейської хартії місцевого самоврядування, є не такою автентичною, як парламентська демократія, в якій є відносини довіри між дорадчим та виконавчим органами. У такому разі, беручи до уваги, що

дорадчий орган має бути обраний шляхом прямих виборів, для забезпечення дотримання Європейської хартії місцевого самоврядування між дорадчим та виконавчим органами не обов'язково має існувати довіра. Однак дорадчий орган повинен мати переважні повноваження, які можуть обмежити діяльність виконавчого органу, або владу на те, щоб відправити його у відставку [14, с. 83–103]. Тобто необхідно обирати дорадчі органи, а виконавчі органи можна призначати.

Необхідно звернути увагу на той факт, що у федеральних державах місцеве самоврядування традиційно регулюється федеральними суб'єктами, а не федерацією [20]. Ґрунтуючись на принципі, за яким договір є обов'язковим до виконання кожною стороною стосовно всієї її території, якщо договір не передбачає інших намірів чи положень (ст. 29 VCLT), та беручи до уваги той факт, що Європейська хартія місцевого самоврядування була відкрита для підписання лише з боку держав, а не їхніх складників (ст. 15, п. 1), можна стверджувати, що те, що жоден федеральний суб'єкт не може підписати Європейську хартію місцевого самоврядування, не надає їм повноважень не виконувати це положення [15].

Зокрема, «територіальне положення» ст. 16 вводить обмеження на територіальне застосування Європейської хартії місцевого самоврядування, проте жодна федеральна держава не покладалась на нього, аби заявити, що договір є обов'язковим до виконання лише за належного застосування з боку її федеральних суб'єктів. Це могло б бути вдалим рішенням, оскільки федеральні конституції зазвичай залишають конституційний захист місцевого самоврядування субнаціональним конституціям.

Однак варто також зазначити, що законодавство федеральних суб'єктів загалом має відповідати федеральній Конституції, тобто закріплення «принципу» державами-учасницями у своїй федеральній Конституції досить, аби також зобов'язати своїх суб'єктів чи частини. Отже, видається можливим, що ст. 2 Європейської хартії місцевого самоврядування частково змінює полярність колишньої європейської конституційної традиції, оскільки вимагає, аби Федерація також визнавала місцеве самоврядування та органи місцевої влади як територіальні одиниці.

Зобов'язуючи до закріплення гарантії у федеральній Конституції, Європейська хартія місцевого самоврядування має намір здійснити вплив на відносини між національним та субнаціональним конституціоналізмом, і таким чином, можна сприяти покращенню гармонізації та зменшенню диференціації. Гарантія, закріплена у федеральній Конституції, видається так самою відкритою та гнучкою, як у конституціях скандинавських країн (Данії (ст. 82), Фінляндії (ст. 121) або Швеції (Глава 1 – ст. ст. 1 та 7)), однак цього повністю вистачає для виконання вимог Європейської хартії місцевого самоврядування щодо конституційного захисту місцевого самоврядування як інституції.

Отже, Європейська хартія місцевого самоврядування визначає місцеве самоврядування як право та спроможність територіальних органів врядування управляти суттєвою часткою суспільних справ місцевого значення без зовнішньої допомоги чи втручання та в інтересах місцевого населення в межах законодавства та як частини державних структур. Це право може бути захищене в національних судах і має бути використане дорадчими органами, які мають бути обрані самим населенням на прямих виборах, і яким мають бути підзвітні виконавчі органи.

З цього визначення можна зробити висновок, що Європейська хартія місцевого самоврядування спрямована на захист місцевого самоврядування як інституції [25, с. 344–349]. Насправді договір не спрямований на встановлення суб'єктивної гарантії існування для окремих органів місцевого самоврядування, він стверджує, що місцеве самоврядування є важливою основою будь-якого демократичного правління та робить надзвичайний внесок у розвиток демократії, ефективне адміністрування та децентралізацію влади, тому держава має охороняти його як інституцію, а отже, це має бути спеціальний конституційний захист (ст. 2).

Таким чином, місцеве самоврядування розглядається не як власне фундаментальне право місцевих громад управляти собою за допомогою держави, а в плані принципу структуризації організації держави, тобто як принцип призначення або вертикального розподілу

повноважень та обов'язків між різними інституціями на різних рівнях врядування, деякі з яких мають отримувати захист у тому значенні, що законодавча гілка влади не може просто покінчити з ними без попереднього внесення конституційної поправки. К. Шмітт писав: «Інституційна гарантія існує лише всередині держави і не ґрунтується на ідеї поля діяльності свободи, яка, в принципі, є необмеженою. Натомість вона передбачає наявність юридично визнаної інституції, яка завжди є чимось визначеним і обмеженим» [26, с. 208–209].

Висновки. Зміст гарантій місцевого самоврядування, викладений в Європейській хартії місцевого самоврядування, буде продовжувати розвиватися, і Рада Європи має брати до уваги цю «подальшу практику партій», оскільки вони являють собою важливу протизагу готовності країн-членів звертатися до своїх «меж сфери розсуду» або випадків, коли справа стосується інтерпретації нечітких чи незрозумілих положень Європейської хартії місцевого самоврядування. У цьому плані роль правознавців загалом та спеціалістів із конституційного права зокрема дуже важлива, якщо вона не зводиться до завдання звичайного опису реалій місцевого самоврядування у процесі його розвитку, а насправді формує його зсередини (доктринальний конструктивізм), таким чином сприяючи розвитку загальних концепцій та структур, які могли б інтегрувати різні європейські фактори впливу та схеми в сучасні рамки різних національних конституційних правових систем.

Список використаних джерел:

1. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р., ратифікована Законом України від 15 липня 1997 р. № 452/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 38. Ст. 249.
2. Загальні засади місцевого самоврядування в Україні : підручник / Авт.-упоряд.: Батанов О.В., Батанова Н.М., Вакуленко В.М. та ін. За заг. ред. Вакуленка В.М., Орлатого М.К. Київ : НАДУ, 2010. С. 222.
3. Мікула Н.А., Толкованов В.В. Транскордонне співробітництво: посібник. Київ : видав. «Крамар», 2011. С. 236–245.
4. Муніципальне право України : підручник / В.Ф. Погорілко, О.Ф. Фрицький, М.О. Баймуратов та ін.; за ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
5. Принципи Європейської хартії місцевого самоврядування : навч. посібник / М. Пітцик, Е. С. Мальто, В. Кравченко та ін.; за ред. канд. юрид. наук, доцента Кравченка В.В. Київ, 2000. 296 с.
6. Чернеженко О.М. Місцеве самоврядування в Україні та державах-учасниках ЄС: конституційне регулювання й організаційні моделі : монографія / за заг. ред. проф. В.Л. Федоренка. Київ : Видавництво: Ліра-К, 2018. 380 с.
7. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування : монографія / автор. кол.; В.В. Василевич, Т.Е. Василевська, В.Ф. Нестерович, Е.В. Расюк, А.В. Савченко, В.Л. Федоренко (кер.) та ін.; за ред. проф. Ю.В. Ковбасюка і проф. В.Л. Федоренка. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 524 с.
8. Федоренко В.Л. Конституційне право України : Підручник. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
9. Нестерович В.Ф. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів: проблеми конституційної теорії та практики : Монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 736 с.
10. Нестерович В.Ф. Поняття народної правотворчої ініціативи: наукові підходи та законодавча практика. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 11. С. 137–143.
11. Шмітт К. Легальность и легитимность. Понятие политического / пер. с нем., прим. А.Ф. Филиппова. Санкт-Петербург : «Наука», 2016. С. 171–279.
12. Akkermans P. The European Charter of Local Self-Government. In: Institut du federalism de l'Universite de Fribourg. *The Territorial Distribution of Power in Europe*, Fribourg, 1990. P. 277–278.

13. Bin R. and Pitruzzella G. *Diritto Costituzionale*, 15th. ed. Turin, 2014. 137 p.
14. Boggero G. *Constitutional Principles of Local Self-Government in Europe* : Leiden; Boston : Brill, 2018. 295 p.
15. Congress of Local and Regional Authorities, Draft Explanatory Report to the Additional Protocol to the European Charter of Local Self-Government, Recommendation No. 228 (2007), 12 December 2007. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/home>.
16. Congress of Local and Regional Authorities, Local and Regional Democracy in Poland, CG (28) 12, 26 March 2015, § 102. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/home>.
17. Congress of Local and Regional Authorities, Recommendation No. 305 (2011). URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/home>.
18. Constitutional Court of the Republic of Latvia. Decision on Termination of Legal Proceedings, Case No. 2007-21-01, 16 April 2008, §16. URL: http://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2007/10/2007-21-01_Lemums_izbeigsana_ENG.pdf
19. Council of Europe, Reference Framework for Regional Democracy, MCL-16 (2009) 11, 3 November 2009. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/home>.
20. Draft Explanatory Memorandum to the Draft Charter, CPL (16) 6, 17. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/home>.
21. Dragoman D. Regional inequalities, decentralization and the performance of local governments in post-communist Romania. *Local Government Studies*, 37 (6). P. 647–669.
22. Gamper A. Von der Charta der lokalen zur Charta der regionalen Selbstverwaltung? In: Alber, E. and Zwilling, C. (eds.). *Gemeinden im Europäischen Mehrebenensystem: Herausforderungen im 21. Jahrhundert*, Vol. XXVI, Baden-Baden, 2014. P. 183–184.
23. Hernandez G.I. Federated Entities in International Law: Disaggregating the Federal State? In: *D. French (ed.). Statehood and Self-Determination*, Cambridge, 2013. P. 491–512.
24. Mangiameli S. Italian Regionalism: Between Unitary Traditions and Federal Processes, 2014. 223 p.
25. Schaffarzik B. *Handbuch der Europäischen Charta der kommunalen Selbstverwaltung*. Stuttgart, 2002. 350 p.
26. Schmitt C. *Constitutional Theory*, 1928, translated and edited by J. Seitzer, D. 2008. 488 p.
27. Suksi M. *Autonomy: Applications and Implications*. The Hague, 1998. P. 317–342.
28. Suksi M. *Sub-State Governance through Territorial Autonomy*. Dordrecht/Heidelberg/London/New York, 2011. P. 109–123.
29. Venice Commission. Joint Opinion on the draft law “on introduction of changes and amendments to the Constitution” of the Kyrgyz Republic. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/home>.
30. Weiss B. *Einführung und Umsetzung der EKC in Deutschland: insbesondere in Bayern und Nordrhein-Westfalen*. Frankfurtam Main, 1996. P. 161.
31. Wollmann H. Reorganizing Local Government: Between Territorial Consolidation and Two-Tier Intermunicipality. *Croatian and Comparative Public Administration*. 2011. № 11 (3). P. 681–706.

